Боротьба у другій половині XVII віку Польщі, Туреччини та Московської держави за владу над Україною, разом із змаганням самої України за свою волю й незалежність од сусідів, як відомо, мала наслідком Велику Руїну Правобережної України та зміцнення московської влади на Лівобережній.

Занепад українського життя, що настав після того, відбився на Запорожжі. Як на Україні за гетьманування Сагайдачного та Мазепи не було кому обстоювати за права простого українського люду і козацтва, так і на Запорожжі після смерті славного кошового отамана Івана Сірка[1], що сталася року 1680, протягом двадцяти років не було кому обстоювати за право і вольності Війська Запорозького.

Як відомо, обрання гетьманом Мазепи[2] сталося на поході російського та українського війська з Криму не "вільними голосами" всього козацтва, а голосами козацької старшини, котрій загадав обрати Мазепу начальник московського війська Голіцин[3]. За те своє обрання Мазепа, як зазначає д. М. Костомаров у своїй монографії "Мазепа", подарував князеві Голіцину 11.000 карбованців червінцями, три пуди всякого срібного посуду, на 5.000 карбованців усяких інших коштовних речей та трьох арабських коней; вищий же російський уряд Мазепа задобрив тим, що без відома Запорозького коша підписав згоду на будування по запорозьких землях російських кріпостей і тим назавжди порушив права Війська Запорозького на його кров'ю придбані землі.

Скористувавшись умовою з Мазепою, російський уряд року 1688 збудував біля устя річки Самар[4] Новобогородську фортецю, причому сам Мазепа з 20.000 гетьманських козаків та 10.000 московських стрільців стояв біля Самара, заступав нову будову од запорожців, щоб вони її не пошкодили. Року 1689 російське військо з наказу Голіцина зчинило погром Самарського монастиря і порозганяло геть усіх ченців і ще того ж року збудувало біля річки Самар другу фортецю, Новосергіївську, де тепер село Вільне. По тих фортецях були посаджені московські залоги, а околиці їх залюднені всякими поселеннями, котрі

разом зі стрільцями рубали на будову запорозькі ліси, забирали собі понад Самаром їхні пасіки і чинили всякі інші шкоди.

Військо Запорозьке, що одвоювало у XVI віці свої луги і степи од татар, завжди обстоювало свої державні права на ті землі. Так, коли поляки року 1634 порушили ті права запорожців і збудували над першим порогом Кодацьку фортецю[5], запорожці з гетьманом Сулимою другого ж року її зруйнували й спалили, а коли поляки поновили її, то Хмельницький року 1648 зруйнував її вдруге, російський уряд не визнавав за Військом Запорозьким державних прав на землю, кажучи, що, коли запорожці піддані московських царів, то й землі їхні, все Запорожжя, повинні бути власністю Московської держави.

Зазначена різниця в цьому питанні поглядів Війська Запорозького та російського уряду довела з часом Військо Запорозьке до загину і в цьому чимало винні необачні, неосвічені і недотепні кошові отамани, що брали до рук булаву після Івана Сірка, бо у справі оборони прав Війська Запорозького на свої землі вони обмежувались лише посилкою до царівни Софії та царя Петра I депутацій з скаргами, хоч і бачили, що ті скарги не давали ніяких наслідків.

Року 1696 Військо Запорозьке зробило цареві Петру I велику послугу: під проводом кошового отамана Мороза та славного ватажка Чалого воно вийшло байдаками у море, напало на кримські береги і, вистеживши у Чорному морі турецький флот, погромило його. Тим походом запорожці притягли на себе більшість турецької морської сили і дали цареві Петру I можливість добути міцну турецьку кріпость Азов. За ту послугу запорожці сподівались дістати ствердження своїх стародавніх прав на землі Запорожжя, але замість того цар Петро I ще гірше порушив права Війська Запорозького, видавши наказ збудувати на лівому березі Дніпра, проти самої Запорозької Січі, нову фортецю, Кам'яний Затон.

Таке ставлення царя до Війська Запорозького викликало на Січі велике обурення. Запорожці упевнились у тому, що московська

зверхність загрожує існуванню Війська Запорозького і на початку 1702 року обрали кошовим отаманом одвертого ворога московської зверхності, козака Платнирівського куреня Костя Гордієнка-Головка.

Хто був з роду Кость Гордієнко і з якого часу прибув він на Запорожжя, невідомо. На історичній сцені Гордієнко з'являється просто в ролі кошового отамана Війська Запорозького. Добродій Скальковський[6] в історії Нової Січі говорить, що Кость Гордієнко був родом з Волині, з українського шляхетського роду Гординських, що, захопившись козацькою славою, покинув свою дідизну і, вийшовши на Січ, уславився там відвагою та здобув собі велику пошану й прихильність од товариства. Інше говорить про минуле Гордієнка д. Яворницький[7]. На його гадку, Гордієнко був родом з Полтавщини, а освіту дістав у Київській академії. З напису на надгорбку Гордієнка відомо, що ймення його батька було Гордій, прикладати ж прізвище до ймення батька є звичаєм на Лівобережній Україні, а не на Волині. Через те гадка д. Яворницького про те, що Кость Гордієнко був родом з Полтавщини, на нашу думку, певніша, ніж думка д. Скальковського. Що ж до освіти Гордієнка, то можемо з певністю зауважити, що вона була, як на той час, мабуть, найвища. Це стверджується як тим, що при зустрічі зі шведським королем Карлом XII Гордієнко привітав його промовою, виголошеною латинською мовою, а також редакцією конституції України, яку він разом з Пилипом Орликом склав року 1710 у Бендерах.

За своєю вдачею Гордієнко був повною протилежністю Мазепі, з котрим через кілька років його поєднала доля. Мазепа був пан і весь вік проводив поділ людності на панство та хлопство; роздавав українські землі козацькій старшині з посполитим людом, наближаючи тим становище українського люду до московського кріпацтва. Гордієнко ж обстоював за рівність прав усього українського люду і через те був ворогом всякого панства і поневолення людей одного стану людьми другого. Мазепа був хитрий і потайний, і майже до останнього часу поєднання з Карлом XII прикидався щирим прихильником московської зверхності, через що і зіпсував свою справу. Гордієнко ж і до обрання на

уряд кошового отамана, і після того обрання повсякчас одверто, навіть при царських посланцях, виставляв себе ворогом московської зверхності, і тим придбав собі довір'я всього запорозького товариства.

Ця протилежність думок та вдачі гетьмана Мазепи та кошового отамана Гордієнка зробили їх ворогами, але треба гадати, що опріч різниці поглядів були ще якісь особисті причини ворогування Мазепи до Гордієнка, бо те ворогування, як ми побачимо, виявилось у перший же рік кошевства Гордієнка. Початок цієї ворожнечі треба шукати раніше. Починаючи з року 1688 запорожці, побачивши, як на гетьманщині старшина пригнітила поспільство, почали підбурювати селян Лубенського та Миргородського полків до повстання проти панів (старшини). Було кілька вибухів повстання і погромів навіть у маєтках самого Мазепи; треба гадати, що у тій агітації Гордієнко брав діяльну участь і нею він придбав собі як славу поміж українською людністю, так і зненависть з боку Мазепи.

Прийнявши року 1702 булаву кошового отамана, Гордієнко 23 жовтня того ж року послав царю Петру I листа з застереженням, що Військо Запорозьке не хоче мати московського города у Кам'яному Затоні. "Ще начальники московського війська, — писав він, — не збудували того города, а вже перевіз наш біля Кодака одняли і чинять нам всякі кривди та збитки: через те Військо Запорозьке наказу про збудування города у Кам'яному Затоні слухати не буде, ламати камінь на будівлю того города на землях Запорожжя не дозволить, а як хто прибуде з московськими людьми той город будувати, то запорожці будуть оружно на них бити". Під той час цар Петро I вже затягся у війну з шведами, запорожці були йому дуже потрібні і через те він змовчав Гордієнкові за його листа і навіть послав на Січ коштовні подарунки й жалування, звелівши боярину Протасову, що повіз ті подарунки, прийняти од запорожців присягу.

Вичитавши урочисто, як годилося за козацькими звичаями, царського листа серед козацької ради і, прийнявши царські подарунки, Гордієнко на пропозицію Протасова цілувати хрест на вірну службу

цареві рішуче відповів, що Військо Запорозьке не буде присягати цареві через те, що московський уряд порушив вольності запорозькі, побудувавши городки по Самару і будуючи фортецю в Кам'яному Затоні, а що коли ті городки будуть поруйновані, так тоді Військо Запорозьке і присягу цареві складе.

Мазепа, почувши про те, яку одповідь дав Гордієнко царському посланцю, послав цареві доноса, запевняючи, що вся непокора запорожців пішла виключно через Гордієнка і що претензії запорожців на землю по Самару зовсім безпідставні, бо вони, мовляв, не мають на ті землі царської жалованої грамоти. Порадивши одночасно царю вжити проти запорожців рішучих заходів, Мазепа послав на Січ кількох своїх прибічників, щоб підмовляти й підмогоричувати запорожців, аби скинули Гордієнка з кошевства та щоб подбати про те, аби, як він казав, "того проклятого пса, Гордієнка, не стало", себто подбати про те, щоб Гордієнко був убитий.

Лукаві Мазепині заходи почасти вдалися: Гордієнко хоч і не був вбитий, та на роковій раді кошовим отаманом на 1703 рік запорожці обрали не його, а представника партії покірливих, прихильника Мазепи, Герасима Крису. З цього скористався російський уряд і раптом закінчив будування Кам'яного Затону. Проте вплив Гордієнка на запорожців скоро знову піднявся і з кінцем 1703 року товариство знову доручило йому отаманську булаву.

Ставши знову кошовим, Гордіенко почав силою підтримувати свої протести проти порушення запорозьких вольностей. Весною він вирядив з Січі на Самар 3.000 запорожців з наказом поруйнувати Самарські московські городки і вимести геть з Запорожжя всіх захожих поселенців, хто не належав до Війська Запорозького. Той виділ запорожців добув штурмом Новосергієвський городок, попалив околиці Новобогородського городка і захопив чимало коней та худоби, що були власністю московських людей, але самої Новобогородської кріпості не добув, бо не мав великих гармат. Покинувши її, запорожці пішли на Орель і зігнали з лівого берега всіх поселенців, що понаходили туди з

Полтавщини, Харківщини і навіть з Московщини. Одночасно з тим Гордієнко почав утискувати росіян і у Кам'яному Затоні.

Хоч ці вчинки Гордієнка і були одверто ворожі до тодішнього російського уряду, а проте в них не можна вбачати заміру кошового стати на бік ворогів російської держави, бо у тому ж 1704 році 2.000 запорожців були при російському війську на Ладозі і в місяці червні брали участь в атакуванні шведів на Чорній Річці, біля Неви.

Року 1705 російський уряд, щоб забезпечити собі під час війни з шведами спокій з боку Туреччини, згодився на перемежування південних кордонів Запорожжя з татарськими землями. Гордієнко, стежачи за тим межуванням і побачивши, що представники царя не обстоюють непорушності запорозьких земель, протестував перед царем проти того, що запорозькі землі межуються без згоди і навіть участі запорозького коша і доводив, що од часів литовського князя Вітовта, межа з татарами починалася од Старого Очакова і йшла берегом моря та лиманом до самого устя Дніпра, "де урочище Сто Могил". "Та ще й море, — писав він, — було наше, поки з берега кінь діставав дно копитами; Дніпро ж завжди був запорозький і ніяких меж на ньому не було".

На протести Гордієнка російський уряд не звернув ніякої уваги і віддав татарам та туркам всі низи річок Інгула, Висуні та Інгульця, протягши межу од річки Бугу до устя річки Кам'янки у Дніпро. Запорозьке товариство не було дуже збентежене з того межування, бо не визнавало ніяких меж, а користувалось своїми землями до самих лиманів, як і раніше. Та не так спокійно глянув на цей вчинок російського уряду Гордієнко. Він тепер ще дужче упевнився у тому, що російський уряд, вимагаючи од запорожців кривавої служби на користь держави, зовсім не дбає про інтереси самого Запорожжя і може зрадити його повсякчас, коли з того, можливо, буде мати користь.

Роками 1706 та 1707 на Січі заходами Мазепи знову взяла гору партія поміркованої старшини, і кошовими отаманами були у ті роки

Петро Сорочинський та Лукаш Тимофієнко. Кошевства їхні визначались тим, що на Січ приїздив з Дону, збираючись підняти проти московської влади оружне повстання, козак Булавін[8]. Він умовляв запорозький кіш подати йому помочі і виступити проти московського війська, поки більшість його на війні з шведами.

Кошовий отаман Сорочинський рішуче повстав проти цього і навіть примусив Булавіна виїхати геть з Січі. Цей вчинок Сорочинського не до вподоби був більшості запорожців, бо на Січі ще жили перекази про ті часи, коли донські козаки допомагали запорожцям і у морських походах на турків, і у боротьбі з поляками. Великі натовпи незадоволених Сорочинським запорожців зібрались на раду, вимагаючи од Сорочинського, щоб за лицарським звичаєм подав донським козакам помочі, а коли він одмовився те зробити, то рада скинула його з уряду і обрала учетверте вже Костя Гордієнка.

Проте й Гордієнко не згодився вести запорожців на Дін на поміч Булавіну, щоб не лишати Запорожжя нє обороненим од татар та російського війська, котре стояло поруч Січі у Кам'яному Затоні і Новобогородську. Він тільки на раді оголосив, що за стародавніми звичаями, всі запорожці під проводом отаманів Безпалого та Драного пішли на Донець на поміч Булавіну. Як відомо, всі ті козаки, року 1708, після бою з російськнм військом на річці Торці, булн оточені російським військом та козаками Мазепи у Бахмутському городку, і надзвичайно уперто там обороняючись, всі до одного наложили головою.

У приборканні повстання Булавіна Мазепа з наказу царя Петра взяв найжвавішу участь і через те треба гадати, що року 1708, навіть за кілька місяців до поєднання Мазепн з Карлом, між ним та Гордієнком ще не було нічого спільного, та й сам Мазепа навряд чи мав тоді на мислі переходити на бік Карла, бо трудно зрозуміти, щоб, намисливши таке діло, він, гамуючи повстапня донців, собі копав яму.

Тим часом восени року 1708 король шведський Карл XII уступив з невеликим військом з Литви в Україну і тут несподівано для всіх

розійшлася по Україні чутка, що Мазепа за Десною поєднався з Карлом. Зроблено було це Мазепою зовсім необачно. Замість того, щоб згромадити козацьке українське військо на час такої рішучої події біля себе, він, навпаки, розкидав його поза межі України: частину послав з наказу царя Петра на Дін та Донець, другу на Литву і третю навіть на береги Неви, так що до Карла він привів зовсім нікчемну потугу у якихось 4.500 козаків, та ще купку військової старшини, котра, до того кажучи, порозбігалася од нього зараз же, як тільки побачила, що війська шведського занадто мало.

Друга необачність Мазепи була у тому, що він під час свого гетьманування утискував українське поспільство і навіть козацтво, через що замість того, щоб придбати любов народну, придбав собі од нього зневір'я і зненависть. Нарешті, третьою помилкою Мазепи було ворогування з запорожцями і найбільше з Гордієнком, для котрого вчинок Мазепи був такою ж несподіванкою, як і для всієї України.

Помилками Мазепи цар Петро І зразу ж скористався. Він поспів вислати з України всі козацькі полки, які ще там лишились раніше, ніж старшина тих полків довідалась про єднання гетьмана з шведами, а на Україну зараз же прислав військо московське з Меншиковим і обсадив їм всі городи, де ще не було шведів. На Батурин російське військо напало раніше, ніж туди поспіли шведи й Мазепа, і добувши його через зраду когось з місцевої людності, що одімкнув потайний пролаз, сплюндрувало місто дощенту, вирізавши до ноги всю людність. Далі, негайно після того, цар викликав у Глухів козацьку старшину з трьох полків, що не пішли з Мазепою і нічого не відали про його заміри, і там звелів обрати гетьманом млявого вдачею стародубського полковнника Скоропадського.

На Січі про приєднання гетьмана до шведів довідались теж нескоро. Тільки у середині листопада кошовиії Гордієнко майже одночасно дістав два листи: першого од Мазепи з повідомленням, що, рятуючи рідний край од московської неволі, він поєднався з шведським королем Карлом XII, і другий од царя Петра з повідомленням про зраду Мазепи і з порадою лишитись вірним царю. Слідом за тими листами на Січ прибули

царські посланці Кисленський та Теплицький. Вони привезли Гордієнкові нового листа, у котрому цар, повідомляючи Військо Запорозьке про обрання Скоропадського гетьманом замість Мазепи, умовляв запорожців бути слухняними новому гетьманові.

Разом з останнім листом на Січ були привезені коштовні од царя подарунки: кошовому 500 червінців, старшині 2.000 червінців і на козаків 12.000 червінців. Гордієнко подарунки прийняв, у відповідь же на царську грамоту написав за згодою ради довгого листа, у котрому повставав вже не тільки за права Війська Запорозького, але й за права всієї України. Лист був повний докорів за порушення московськими царями автономії Україні, забезпеченої Переяславською умовою з Богданом Хмельницьким під той час, коли Україна, визволившись з-під польської кормиги без помочі московської держави, прилучилась до неї своєю волею. Наприкінці листа Гордієнко вимагав од царя: 1) щоб на Україні було знищено все російське й українське панство, козацтву ж та людові посполитому щоб була повернена повна воля й давні права, які вони мали під час Переяславської умови; 2) щоб всі московські городки по Самару та у Кам'яному Затоні були негайно розкопані й знищені.

Таким чином і в даному разі Гордієнко не таївся зі своїми бажаннями й вимогами, як Мазепа, а писав одверто, не вважаючи на те, що знав палку й сувору вдачу царя Петра і силу його війська.

Не діставши на свого листа одповіді, Гордієнко зрозумів, що нема чого сподіватись йому царської ласки та згоди на його вимоги і після того, як 1 січня року 1709 був у шостий раз обраний кошовим отаманом, вирядив два виділи Запорозького Війська, кількістю на 6.000 душ у Старий та Новий Кодаки, маючи метою, щоб не дати російському війську захопити ті кріпості і тим перетяти запорожцям шляхи на Україну і до шведського війська.

Довідавшись про настрій Гордієнка, російський уряд почав чинити всякі заходи до того, щоб скинути ного з кошевства, а у військо вкинути замішання. І справді, після виходу з Січі більшості війська останні

запорожці почали хвилюватись. Всім уже було видно, що справа йде до одвертої війни з Московською державою і це страхало поміркованих козаків, а найбільше тих, що мали якусь маєтність на Запорожжі або на Україні. На радах, що одбувались у Січі з приводу війни, Гордієнко, чуючи нарікання поміркованих, не один раз і булаву складав, та запорозька молодь і голота всякий раз примушувала його знову приймати уряд кошового, московських же прихильників розганяла і навіть била.

Побачивши, що Гордієнка скинути з уряду нелегко, Меншиков, щоб перетяти йому шлях на Україну, опанував з російським військом Омельники, Кременчук, Потоки, Монжалієвку та декотрі містечка по Орелі. Тільки й це не помогло: не діставши од царя ніякої навіть обіцянки про задоволення запорозьких вимог, Гордієнко вже рішив приєднатись до шведського короля і зробити останню спробу зброєю повернути Україну до вільного й незалежного життя. З тією метою 1 березня Гордієнко, лишивши Січ на наказного отамана Михайла Симонченка, рушив з тисячею запорожців з Січі на Кодаки і, прилучивши до себе виділи війська, вислані у Кодаки раніше, пішов на Переволочину. Там відбулася велика рада, у котрій брала участй також і запорозька переволочанська залога з полковником Нестулієм, і на тій раді всі запорозькі козаки ухвалили приєднатись до Мазепи й шведів.

У середині березня Гордіенко рушив з запорожцями на Царичанку, а проти нього туди ж з 3.000 російських драгунів вийшов бригадир Кемпель. Запорожці рішуче атакували драгунів і більше сотні з них порубали та стільки ж захопили у бранці, останніх же розігнали.

Після того Гордієнко погромив російське військо під Келебердою і почав добувати городи по Орелі й по Ворсклі. Український простий люд ще добре пам'ятав славу своїх заступників і оборонців його волі запорожців і почав озброюватись та прилучатись до запорожців, так що під рукою Гордієнка скоро згуртувалось біля 15.000 душ. Проте з повстанців запорожцям було користі дуже мало, бо проти гармат, рушниць та штиків російського війська вони мали тільки коси та вила.

Відчинивши тими боями собі шляхи на Україну, Гордієнко пішов з військом у Диканьку, де перебував Мазепа. Бажаючи щастя Україні, запорозький кошовий отаман рішив забути свою зневагу до гетьмана, поєднатись з ним і навіть признати старшинування Мазепи, як гетьмана. Уступивши після урочистої зустрічі з боку Мазепиної старшини у хату, де жив Мазепа, і, заставши його біля столу, на котрому лежали військові клейноди, Гордієнко вклонився йому, поцілував на ознаку пошани гетьманський бунчук і у присутності запорозької й української старшини сказав Мазепі: "Військо Запорозьке і я дякуємо вам за те, що як гетьман України ви взяли до серця те становище, до котрого дійшла наша батьківщина, і почали визволяти її од московської влади. Ми певні, що саме з цією метою, а не з якоїсь персональної користі, ви попросили протекції шведського короля і тільки через те ми й зважились допомагати вам щиро, незважаючи на небезпеку нашого життя, і коритись вашій волі, так що ви волите наказувати нам, щоб досягти бажаної мети".Одповідаючи кошовому, Мазепа дякував Запорозькому Війську за довір'я і запевняв, що; покладаючись на шведського короля, він не мав на меті своєї користі, а вчинив так, не маючи вже сили терпіти неправдиві утиски на неньку Україну[9].

З Диканьки Гордієнко разом з Мазепою поїхав у Великі Будища, щоб стати перед очі шведського короля. У присутності запорозької старшини та почету короля Карла Гордієнко звернувся до нього з промовою латинською мовою[10], дякуючи од усього Війська Запорозького за те, що король обіцяв оборону як Війську Запорозькому, так і всьому народу українському проти загального ворога. За короля одповідав Гордієнкові теж латинською мовою шведський державний секретар Гермелін. Він висловив запорожцям королівську подяку за хоробрість під Царичанкою і радив скористатись щасливим випадком і добути собі стародавню волю та права. Ця промова після того була ще раз переказана слов'янською мовою, щоб могли зрозуміти її всі запорожці.

Після тих промов король частував Мазепу, Гордієнка й їхню старшину обідом, а на другий день у прнсутності короля відбулися наради про військові справи. По скінченні ж нарад з королем Гордієнко

перевів своє військо під Полтаву, де сиділа велика московська залога, на південь, у Нові Санжари, і там розташувався табором.

Через якийсь час сюди, до кошового, дійшли вісті, що запорожцям дуже шкодить Чигиринський полковник Галаган[11], повідомляючи Меншикова й Голіцина про всі рухи запорозького вінська. Гнат Галаган був колись полковником на Запорожжі, пізніше ж перейшов до Мазепи і став полковником на Україні і найближчим після Орлика однодумцем Мазепи. З Мазепою разом він перейшов і до Карла XII, та тільки, роздивившнсь, що у шведів удесятеро менше війська, ніж у царя, і вгадавши, на чиєму боці буде перемога, він скористався випадком, коли був з козаками на під'їздах, і перебіг до російського війська, при чому захопив у бранці і привів до самого царя кілька десятків шведів. Цар пробачив Галаганові його тимчасову зраду і, призначивши його полковником охочекомонного полку, звелів служити собі проти запорожців, звичаї котрих Галаган добре знав.

Щоб покарати того запорозького зрадника, Гордієнко послав на Чигирин полк запорожців, та вони не змогли добути Галагана, бо Голіцин встиг прислати йому з Києва поміч.

З того часу почалися на Військо Запорозьке й Гордієнка пригоди. На Січі поміж запорожцями, що не пішли з Гордієнком та тими, що позбирались з рибальства, повстали сварки. Прихильники Гордієнка зачіпали московських людей, що сиділи у Кам'яному Затоні і хотіли добути ту кріпость, прихильники ж покори не давали того зробити. На початку квітня помірковані взяли гору і, скинувши позаочі Гордієнка з кошевства, обрали замість нього Петра Сорочинського.

Російський уряд уже тішився з приводу обрання на Січі нового кошового отамана, але не минуло й кількох тижнів, як настрій на Січі знову відмінився і більшість товарнства, до котрої приєднався і сам Сорочинський, ухвалила на раді обстоювати свої права й вольності зброєю і послати до кримського хана просити його помочі.

Тим часом на полки Гордієнка почав наступати з російським військом генерал Рене. Він вибив невеликі ватаги запорожців з Маячки та Нехворощі на Орелі і вирізав по тих містах всю людність разом з жінками й дітьми за те, що допомагали запорожцям, а всі оселі попалив. Далі він перейшов до Сокілки на Ворсклі і став там табором з сьома тисячами драгунів та піхоти. Квітня 17 до Сокілки ж на допомогу запорожцям прийшов шведський генерал Крузе з трьома тисячами війська і, оточивши разом з запорожцями табір росіян, почав добувати його. Становище Рене стало дуже скрутним. Він з російським військом мусив продиратися крізь ворогів і хоч вирвався з облоги, та втратив при тому 1.500 москалів.

Через бої по Орелі Гордієнко не спромігся заступити шляху російському війську, що саме пливло Дніпром з Києва руйиувати Січ. Карл XII, вступаючи з Литви в Гетьманщину, необачно покинув позаду себе Канів з чималим російським військом князя Голіцина і, коли дійшов до Полтави, то мав російське військо не тільки зі сходу та півночі, а й з заходу — у Києві, Каневі, Черкасах та Чигирині. Користуючись таким становищем, цар Петро I, як тільки на початку квітня дізнався, що новий кошовий Війська Запорозького Петро Сорочннський поїхав у Крим просити татарської помочі, зараз же звелів полковнику Яковлєву рушити з трьома полками війська Дніпром на Запорожжя і захопити Січ.

Спускаючись Дніпром, Яковлєв прилучив до себе по шляху полк донських козаків і вийшов на берег біля Келеберди, де стояла перша невелика запорозька залога. Запорожці, не маючи сили змагатись, одійшли на Переволочину. Яковлєв же Келеберду спалив і, вирізавши всіх мешканців, теж наблизивсь до Переволочиної. У цьому місті була невелика кріпость з запорозькою залогою у 600 козаків, та біля двох тисяч узброєних мешканців, що стали на бік запорожців. Оточивши Переволочину з чималою силою, Яковлєв вимагав, щоб запорожці віддались на царську ласку, та тільки запорожці, знаючи вже яку мала долю людність у Келеберді, що навіть не змагалась, воліли ліпше всім наложити головою у чесному бої, ніж віддатись на муку своєю волсю.Підкотивши гармати до міста, Яковлєв почав громити кріпость, а

порушивши стіни, почав її штурмувати. Запорожці завзято оборонялись, та сила їхня була дуже слаба: гармат не було зовсім, а штиків на рушницях теж, у повстанців же зброя була ще далеко гірша. За якийсь час нерівної боротьби запорожці всі полягли у бою, з повстанцями ж та останніми переволочанамн росіяни розправились з нечуваною жорстокістю: всіх, хто ховався по хатах та повітках, вони замикали з двору і живцем палили разом з будівлями: інших або кололи й різали, або колесували й четвертували. За кілька годин у Переволочині не лишилось жодної живої душі та й самої Переволочини не лишилось, опріч димарів од хат. Навіть млини на Дніпрі Яковлєв звелів попалити, човни ж всі побрав з собою, під своє військо, і поплив далі.

Після Переволочини московське військо легко побрало обидва Кодаки, бо по них було лише по кілька десятків запорожців, і посунуло Дніпром та східним його берегом далі до Кам'яного Затону. Прилучивши там до себе московську залогу з великими гарматами, Яковлєв 9 травня підступив до Січі, а 10-го почав уже громити її з гармат.

Кошового отамана Сорочинського під той час у Січі не було — їздив у Крим просити ханської помочі, влада ж була у руках наказного кошового Якима Богуша. Всіх запорожців у Січі було не більше як 1.000 душ та й з тих більшість складали старі та покалічені діди; молодь вся була з Гордієнком у Гетьманщині, решта ж товариства, як звичайно, була по лугах та лиманах. Проте, незважаючи на обмаль товариства, Яким Богуш зумів вдмухнути в душі запорожців рішучість вмерти ліпше на окопах неньки Січі у нерівній боротьбі, аніж, зрятувавшись у плавнях Базавлуку, що зовсім легко було зробити, затоптати свою лицарську славу у болото і віддати Січ москалеві, як казали запорожці, "за спасибі".

Два дні громив Яковлєв Січ гарматними кулями та каленими бомбами, поки січові курені зайнялися й почали один по одному горіти. Запорожці намагалися гасити полум'я та Яковлєв перешкоджав їм те робити, б'ючи на них з гармат.

За два дні Богуш упевнився, що оборонити Січ з такою малою силою товариства, як у нього, неможливо, бо окопи й розкати Січі були довгі, і на третю ніч, покинувши Чортомлицьку Січ, перевізся з запорожцями на острів Старе Городище, де ще збереглися руїни Старої Січі часів Степана Баторія та часів приїзду на Запорожжя Еріха Лясоти, посланця німецького цесаря. Туди ж за ніч Богуш перевіз декілька гармат, поновив окопи і розпочав нове змагання. Тепер Яковлєву доводилось атакувати запорожців човнами, але коли москалі почали підпливати човнами, то запорожці влучно били їх з рушниць та гармат і, розбиваючи човни, кілька раз вкривали річку Скарбну головами потопаючих ворогів. Мая 14 був найдужчий штурм і хоч запорожці дуже потерпіли од гарматної пальби з берега, а проте відгромили військо Яковлєва і вбили при тому одного полковника, декілька офіцерів і більше трьох сотень москалів. Яковлєв почав уже вагатись, чи не покинути йому штурми, аж тут на поміч йому наспів з Чигирина полковник Галаган з двома охочекомонними полками. З такою великою силою, яка склалася після того у Яковлєва (біля 12.000 війська) йому вже нетрудно було добути запорожців і, зігнавши з усіх околиць якнайбільше човнів, він вдерся-таки на Городище і почав штурмувати стародавні окопи. Запорожці, одбиваючись шаблями, один по одному гинули на московських штиках, а все-таки не хотіли скоритись.Та чого не змогла зробити сила, те зробила зрада. Серед кривавого бою на окопи вискочив Галаган і почав присягатись, що він заступиться за своїх давніх товаришів і врятує їм життя, аби тільки вони видали зброю. "Ось вам хрест, товариші, — гукав він, — що ні у кого й волос не впаде з голови!" Ці слова засмутили запорожців і, побачивши, що їх лишилось лише невелика купка і що змагання безнадійне, вони почали складати зброю. Та не вспіли вони того зробити, як сам Галаган і натовпи москалів почали їх колоти. У розпачі кілька десятків запорожців вкинулись у річку Скарбну і, перепливши її, зрятувались у плавні, ті ж, що не могли того зробити, здебільшого поранені, кількістю 278 душ, були захоплені у бранці.

Після бою на одному з окопів знайшли тяжко пораненого Богуша, котрий скоро помер; останнім же бранцям, розлютовані упертим змаганням, начальники російського війська завдали таких тяжких мук,

яких не вміли вигадувати навіть татари і, замордувавши людей на смерть, ще вішали мертвих на шибеницях, прироблених до тороків (невеликих плотів) і пускали Дніпром униз, щоб і ті запорожці, що рибачили нижче Січі, знали, яка кара їх всіх чекає.

Більшість січових будинків погоріла ще під час атакування Січі, останні ж Яковлєв попалив уже після, не пошкодувавши навіть церкви Св. Покрови, з котрої з його наказу було винесено тільки іконостас. Лютування побідників не вгамувалось навіть на тому, і вони ще порозкопували на січовому кладовищі домовини, а найперше розрили могилу славного кошового отамана Івана Сірка, кістки ж його розкидали по степу[12].

Діставши звістку про зруйнування Січі, цар Петро дуже радів і подарував Гнату Галагану "за вірну службу" село Боровицю, про запорожців же видав по всій Україні наказ, щоб їх де б хто не запопав, катували б на смерть.

Гордієнка, як і всіх запорожців, що були при ньому, звістка про зруйнування Січі вразила дуже тяжко, а проте ніякого такого заколоту у війську Гордієнка не сталось, і воно лишилось прихильним до свого отамана. Можливо, що Гордієнко у той час добре вже, як і Галаган, розумів, що справа Мазепи та короля Карла безнадійна, бо шведське військо з кожним днем тануло, російське ж все зростало, проте йому і на думку не спадало, щоб зрадою рідному краєві купити собі життя й спокій. Гордієнко передбачав і можливість нападу російського війська на Січ, і ще у березні радив королю Карлу добути Полтаву, що заступала шляхи на Запорожжя. Король було й згодився на те і 4 квітня разом з Гордієнком та запорожцями штурмував Полтаву, та тільки той штурм був невдалий і облога Полтави затяглася аж на три місяці, а тим часом до Полтави наближався сам цар Петро I з великим військом.

Карлу XII доводилось починати щось рішуче, і він зважився знову всією силою штурмувати Полтаву. Тільки доля давно відсахнулася од шведського короля — оглядаючи 17 червня табір царського війська, він

був тяжко поранений у ногу. Перетерплюючи муку, король 21 червня, лежачи на ношах, все-таки розпочав штурм Полтави. Запорожці у тому штурмі вели перед і дуже багато стеряли товариства по полтавських окопах та стінах. Бій тягся два дні і все-таки шведи не мали сили вдертись у місто, а тим часом царське військо почало оточувати і Полтаву, і шведів. Червня 27 сталася рішуча баталія, що прозвана Полтавською, і у тій битві російське військо задавило шведів своєю кількістю.

Народна українська пісня так згадує про цю подію:

Хвалилися запорожці Полтави дістати.

Ще Полтави не дістали, а вже швед іздався:

На бідную головоньку кошовий зостався.

Ой умерла кошового старенькая мати,

Ой нікому кошовому порадоньки дати.

Розбиті шведські полки мусили одступати од Дніпра, щоб зрятуватись у турецьких землях, і Карл вирядив Гордієнка з запорожцями вперед, щоб упорядкувати перевіз у Переволочиній. Гордієнко хутко пішов понад Ворсклою і ранком 29 червня вже був у Переволочині, та тільки не знайшов там ніяких засобів для перевозу — всі байдаки й човни, котрі Яковлєв не побрав з собою, він попалив, так що запорожці по околицях ледве знайшли декілька дубів.

Першим після запорожців прибув до Дніпра Мазепа, і над вечір 29 червня запорожці вже перевезли його, Орлика та іншу старшину, що лишилася біля Мазепи, на правий берег. Король Карл не міг поспіти за Мазепою, тяжка рана завдавала йому під час подорожі великої муки і примушувала везти його обережно, а між тим російське військо хутко

настигало шведів. Становище короля було дуже скрутне і коли б Гордієнко не наготовив для нього заздалегідь двох дубів, то він дістався б царю Петру у бранці. Та тільки Гордієнко вже держав задля нього на поготові два спаровані докупи байдаки і, як тільки уночі короля привезли, він вкотив його карету на ті байдаки і перехопив короля на правий берег Дніпра.

За день 29 червня шведського війська та мазепиних козаків перевезлося за Дніпро дуже небагато, через брак човнів. Далеко з більшим поспіхом перевозилися через велику річку запорожці. Передбачаючи собі од побідників мордування та смерть, запорожці перепливали Дніпро разом з кіньми, держучись за їхню гриву, піші ж кидались у воду, захопивши до рук дошки з возів, ярма, колеса або в'язки очерету і, держачись за ті речі, перепливали річку самоплавом. Через це, коли ранком 30 червня до Дніпра наспіло російське військо, на лівому березі лишилося ще 16.000 шведів, тисяч зо три українських козаків та повстанців і тільки 220 запорожців.

Стерявши мужність і розгубивши, мабуть, під час втечі гармати й обоз, шведський генерал не наважився вступити в битву і запитав привідця російського війська Меншикова, на яких умовах шведи можуть здатись. Той одповів, — що вони мають видати зброю і тоді їм всім буде забезпечене життя, за винятком запорожців та інших підданців царя — зрадників. Шведи скорились своїй долі, запорожці ж, знаючи, які нечувані муки чекали їх у руках побідників, кинулися з берега Дніпра і здебільшого загинули у хвилях рідної річки. Найтяжча доля судилася козакам гетьманським та повстанцям: їх півроку мордували по в'язницях, катували на шибеницях, колесували, четвертували, а деяку частину заслали у Сибір на каторгу.

За Дніпром Гордієнкові й запорожцям був вільний шлях на Запорожжя, де було чимало захисних місць для того, щоб стати новим кошем, а проте він не хотів покинути шведського короля й Мазепу, котрі без запорожців, у степах неодмінно загинули б. Він повів їх понад річкою

Омельником, а далі порадив іти через верхів'я Інгульця та понад Інгулом на південь.

Ранком 6 липня Гордієнко вивів усіх мандрівників до Бугу і біля берега тієї річки всі отаборились на 25 верст нижче устя річки Інгул. Треба було перевозитись на правий бік Бугу, що був тут у дві версти завширшки, а ніяких засобів до перевозу не було. Довелося послати до Очаківського паші просити суден для перевозу і прогаяти через те декілька днів. Нарешті шведи за великі гроші добули турецький корабель і перевезлись на турецький бік, а за шведами почали перевозитись і запорожці; але ледве вспіла перевезтись половина їх, як до Бугу почав наближатись Волконський з російськими драгунами. Тоді ті запорожці, що не вспіли перевезтись за Гордієнком, повернули коней по Бугу і подались у добре їм відомі байраки Дикого Поля; заплутавши ж у степу драгунів, повернули на устя Дніпра і приєднались до того товариства, котре з кошовим отаманом Петром Сорочинським вже скупчилося на устях річки Кам'янки.

Прибувши в Очаків, король Карл, не маючи з чого годувати запорожців, дозволив їм іти, куди самі знають, і більшість їх теж подалася степами на Запорожжя, Гордієнко ж з кількома сотнями товариства все-таки лишився біля короля і перейшов з ним та з Мазепою у Бендери, де Мазепа, пригнічений тяжкими подіями і чутками, що цар Петро дає туркам 300.000 талярів, аби йому видали гетьмана, 22 серпня року 1709 помер.

Незважаючи на тяжку недолю, що впала на голову спільників короля Карла, Гордієнко та Пилип Орлик, що лишився після Мазепи старшим представником України при шведському королі, не стратили свого завзяття й надії на те, що занепад шведського короля й України тільки тимчасовий і що навіть султан турецький не повинен згодитись на те, щоб Росія, зрештою, прилучила до себе Україну й Запорожжя. Гордієнко пестував у своїй душі мрію, що за допомогою Швеції й Туреччини Україна таки буде незалежною ні від кого державою і тепер клопотався про те,

щоб султан дозволив запорожцям закласти Січ на татарських землях біля Дніпра.

Коли султан дав на те свою згоду, Гордієнко, раніше, ніж повернутись на Запорожжя, визнав потрібним обрати гетьмана незалежної од Російської держави України, і на козацькій раді, скликаній у травні 1710 року у Бендерах, гетьманом України було проголошено Пилипа Орлика.

Після того Гордієнко й запорожці з одного боку, а Орлик з другого склали умову про те, як повинна порядкуватись надалі Україна. Та умова або сказати б конституція складалася з багатьох пактів, з котрих ми зазначимо десять, на нашу думку найголовніших:

1) По Україні мусить панувати віра православна з митрополією у Києві, залежною тільки од Царградського патріарха;

2) Межа України з Польщею повинна бути по річці Случ, а з Московією, як зазначено у Переяславській умові з Богданом Хмельницьким;

3) З кримським ханством має бути приязнь;

4) Столиці України Києву і всім городам українським хай будуть забезпечені давні права;

5) Гетьман повинен пильнувати, щоб ні полковники, ні інша військова старшина не забирали собі у підданці і не примушували ні до якої панщини ані козаків, ані посполитих;

6) Гетьман не має права нікого призначати на посади, бо всі посади мають бути виборні;

7) Гетьман не має права нікого судити, а всі справи, навіть за образу самого гетьмана, передавати на генеральний суд;

8) Тричі на рік: на Різдво, на Великдень та на Покрову у гетьманській резиденції мають бути генеральні ради задля вирішення всяких найважніших справ. На ті ради мають з'їздитись: генеральна старшина, полковники з усією полковою старшиною і сотниками; виборні од полків, генеральні совітники і представники Запорозького Війська;

9) Побудовані російським військом на Запорожжі городи повинні бути зруйновані, і ніхто на запорозьких землях не має права будувати ніяких городів;

10) Городи: Трахтемирів, Келеберда й Переволочина з перевозами повинні належати Війську Запорозькому, а також і весь Дніпро з усіма річками, починаючи од Переволочини до самого Очакова.

Опріч цих головних пактів було списано ще багато другорядних, що дуже докладно обгрунтували конституцію України.

Десятого травня року 1710 король Карл XII ухвалив як обрання Орлика гетьманом, так і вищезазначену констнтуцію. Здавалося, все було обмірковано добре, та тільки не судилося упорядчикам конституції повернутись на Вкраїну, щоб здійснювати її.

Поки Гордієнко клопотався про тимчасову протекцію для запорожців од султана та кримського хана, до нового коша запорозького, на устя Кам'янки, зібралося вже знову біля 8.000 козаків і кількість їх щодня збільшувалася втікачами з України. Ті втікачі приносили запорожцям тяжкі вісті. Вся людність полків Миргородського та Полтавського за те, що ставала на бік запорожців, була тяжко покарана засланням у Сибір, навіть смертною карою; од нового гетьмана Скоропадського, після того як небезпека українського повстання вже минула, була одібрана всяка влада; тих козаків, що були біля Мазепи, хоч би й мимо волі, тяжко було

катовано, а кого не замордовано на смерть, того заслано у Сибір; останніх же козаків українських, навіть тих полків, що лишались всю війну на боці царського війська, почали посилати на Ладогу й у Петербург копати канави понад озерами та річками.

Втікачі ще розказували, що з тих козаків, котрих ганяли на канальські роботи, майже половина гинула од незвичного, болотяного повітря у чужій стороні, решта ж поверталася каліками; та незважаючи на те замість померших та покалічених козаків державний уряд посилав на північні канали все нові та нові козацькі полки. "Якщо ви приїдете на Вкраїну, — переказували запорожцям з Гетьманщини, — то всі загинете: єднайтесь з татарами та визволяйте нас, бо й ми всі од Москви пропали".

Опріч "канальських робіт", що почалися з 1700 року, українських козаків тепер почали посилати ще на північний Кавказ "на линію", обороняти російську границю од Кубанської орди, і там вони тисячами гинули од татар, черкесів та од пропасниці. Про канальські роботи та походи "на линію" збереглися навіть народні пісні:

У Глухові, у городі, в усі дзвони дзвонять,

Та вже ж наших козаченьків на линію гонять.

У Глухові, у городі, стрельнули з гармати —

Не по однім козаченьку заплакала мати.

У Глухові огні горять, у Полтаві димно.

На могилі гетьман стоїть — геть там його видно.

"Допевняйся, пан-гетьмане, допевняйся плати,

Як не будеш допевнятись — будем утікати".

Ой ідіте же, панове, до Петра, до свата,

Ой там буде нам, панове, велика заплата —

По заступу у рученьки та ще і лопата!

Сидить козак на могилі, сорочку латає —

Ой кинувся до черешка — копійки немає.

Їхав козак на линію та й вельми обдувся,

Іде козак із лінії — як лихо зігнувся!

Під впливом таких звісток з України, запорожці, хоч і сумували за рідним Базавлугом, а коли гетьман Скоропадський, серед літа року 1710 прислав до коша листа, умовляючи запорожців одцуратись бусурманів та просити ласки царя, то на раді була ухвалена запорожцями дуже глузлива й докірлива гетьманові одповідь.

На початку листопада 1710 року на Кам'янську Січ прибув Гордієнко з звісткою, що султан турецький та хан кримський приймають запорожців у свою ласку і призначають їм під Січ землі біля Олешок, річки Конки та Кардашівського лиману. Тільки сам же Гордієнко радив товариству не переходити зараз туди з кошем, бо з весни султан мав розпочати з царем війну за Україну і ще невідомо, на чому та війна скінчиться.

Після бурхливої ради, що одбулася того ж місяця, запорожці обрали Гордієнка кошовим отаманом, а напровесні року 1711, з метою визволення України, він з кількома тисячами запорожців вийшов на захід

і, сполучившись десь біля Бугу з невеликою силою татар та з Пилипом Орликом, разом з ними уступив у Правобережну Україну. На початку справа визволення України пішла дуже добре. Як тільки з початком турецької війни царське військо перейшло од Дніпра за Дністер, Гордієнко з запорожцями перетяв позад російського війська шляхи та захоплював російські обози і тим призвів царя до скрутного становища. Разом запорожці почали піднімати земляків проти російської влади.

Людність українська радо зустрічала запорожців — давніх оборонців своєї волі й прав і, озброюючись, приставала до запорожців, складаючи полки козаків під рукою Пилипа Орлика. Умань, Чигирин, Торговиця, Кальник та Корсунь зі своїми округами признали Орлика гетьманом й побільшили Орликове військо, так що у нього та Гордієнка скоро складалося біля 16.000 війська, опріч татар. З тією силою вони пішли назустріч генеральному осавулу Бутовичу, що вів проти них, з наказу гетьмана Скоропадського, лівобережних козаків і, упень погромивши його військо під Лисянкою, захопили й самого Бутовича у бранці. Після того Гордієнко й Орлик опанували ще Богуславом та Каневом і підступили до Білої Церкви.Тільки тут доля вже покинула Орлика. Ні у козаків, ні в татар не було годящих гармат, у Білій же Церкві сиділа чимала московська залога з великими гарматами. Штурм козаків було одбито, і обставини вимагали затяжної облоги города, спільники ж Орлика не хотіли ні йти на штурм, ні стояти на місці, а користуючись тим, що Україна лежала не оборонена, розбіглись загонами і почали пустошити всю країну, забираючи тисячі людей у неволю. Почувши про вчинки татар, козаки-повстанці покинули Орлика і пішли обороняти свої оселі, так що він мусив зняти облогу города і, пославши султанові й шведському королю скарги на татар, одійшов з Гордієнком за Дністер.

Зрада татар під Білою Церквою так само підтяла справу Орлика, як колись їхня ж зрада під Жванцем підтяла справу Богдана Хмельницького. Люд український розчарувався й зневірився в Орликові і вже не покладав на нього надії як на гетьмана.

Тим часом Гордієнко, перейшовши з запорожцями Дністер, весь час воював на шляхах російського війська і сприяв тому, що туркам вдалося, зрештою, оточити царське військо. Цар Петро опинився у такому становищі, що мусив одкупитись грішми, аби турецький визир випустив його з військом у свою землю. Коли у той час складали з турками умову про згоду, цар змушений був повернути їм Азов та Таганрог, все Запорожжя і назавжди зректися втручання у справи польські й козацькі.

Орлик та Гордієнко трактували останню умову так, що московське військо повинне вийти геть з усієї України і лишити її вільною од всякого свого впливу, царський же уряд, після того, як російське військо перейшло вже за Дніпро і було у безпеці, заявив, що він віддає Запорожжя та Правобережну Україну. Орлик та Гордієнко їздили у Стамбул і благали султана іти знову з військом, щоб одняти од царя й Лівобережну Україну, та султан на те не згодився, і Лівобережна Україна лишилася під царською владою.

Повернувшись з Стамбула на Запорожжя, Гордієнко застав Січ вже в Олешках, бо під час війни російське військо зігнало запорожців з річки Кам'янки.

Січ була ще не упорядкована і Гордієнкові довелося будувати курені й церкву. Запорожці будувались неохоче. Не подобалась їм місцевість, віддана татарами під Січ, і до того в Олешках вони далеко були одірвані од Великого Лугу й од України. Всі будинки у Січі робились похапцем і неначе на невеликий час, і навіть церква св. Покрови мала стіни з очерету, пов'язаного у пучечки, а не з квадрового лісу, як у Чортомлицькій Січі, замість даху ж на церкву було нап'ято паруси.Упорядкувавши Січ сяк-так, запорозьке товариство розіншлося по своїх одвічних лугах, степах та лиманах, а найбільша частина подалась на Самару, бо всі запорозькі землі, на підставі прутської умови, російське військо покинуло, поруйнувавши й свої Самарські городки та Кам'яний Затон.

Заплутане становище було тільки на Правобережній Україні. Російське військо хоч вийшло з більшості городів, та не хотіло покидати Білої Церкви. Маючи думку вдержати Правобережну Україну під владою Запорозького Війська, Гордієнко по городах на південь од Білої Церкви становив запорозькі залоги і з історії відомо, що, наприклад, року 1712, він призначив полковником в Умань курінного товариша Поповича. Та тільки воля навіть цієї невеликої частини України протяглася недовго. Російський уряд передав Білу Церкву не запорожцям, а полякам, і ті почали окружною силою поширювати свою владу на південь, одбираючи од запорожців місто за містом. З другого боку й Військо Запорозькому, маючи осередком Олешки, одірваному од України Дніпром та безмежними татарськими й запорозькими степами, трудно було вдержати свою владу на Україні, так що та влада тільки й держалася до року 1715, поки кошовим отаманом на Січі був ще Гордієнко.

Тим часом відносини татар до запорожців почали гіршати. Під час миру з Росією запорожці не дуже були потрібні ханові, взагалі ж татарам вони були тягарем, бо взяли під Січ частину татарських земель. Запорожці й самі охоче перейшли б назад на свою Січ до Базавлугу, але хан не дозволяв того, щоб запорожці знову не передавались під російську зверхність і примушував їх стояти кошем у Олешках, де місцевість була дуже сумна й піскувата. Друге горе запорожців було у тому, що під час руйнування Чортомлицької Січі, вони стсряли всі свої гармати і Січ Олешківська була зовсім не оборонена, так що під час всяких непорозумінь з татарами, останні могли б захопити Січ до своїх рук. Не вважаючи на всі домагання Гордієнка, хан не хотів дати Війську Запорозькому гармат із своїх кріпостей, коли ж Гордієнко знайшов і одкопав нанизу Дніпра гармати, закопані у пісках кошовим отаманом Морозом під час повороту з морського походу року 1696, і хотів риштувати тими гарматами Січ, то хан погрожував забрати знайдені гармати до своїх рук, так що запорожцям довелося знову захоронити добуті гармати у потайному місці. Нарешті хан одібрав од запорожців стародавнє право брати вільно сіль у Прогноях і примусив їх платити за ту сіль мито. Солі Військо Заиорозьке завжди потребувало дуже багато, щоб солити рибу, котрою воно харчувалося й зиму й літо та ще

продавало в Польщу й Україну, і через те накладене ханом мито лягло на Військо Запорозьке великим тягарем.

Дуже тяжко було запорожцям ще й те, що бусурмани, котрих вони завжди звикли звати поганцями й ворогами святого хреста, котрих їхні діди й прадіди споконвіку били, тепер намагались бути їхніми панами і навіть примушували їх воювати татарських та турецьких ворогів і за бусурманів проливати свою кров. Більшість запорожців мала війну поруч із бусурманами і за бусурманів навіть гріхом, і через те нарікала на своє становище.Всі ці обставини запорозького життя під татарською зверхністю мали наслідком те, що вже починаючи з року 1714 поміж запорожцями почались розмови про те, як би вирватись із непевного становища і повернутись знову під протекцію християнського царя. Прихильники завзятого Гордієнка почали з часом страчувати свій вплив на громаду і року 1714 кошовим отаманом замість нього був обраний представник партії прихильної до російської зверхності Іван Малашевич. Того ж року заходами Малашевича військова рада ухвалила послати цареві через гетьмана Скоропадського прохання, щоб прийняв знову Військо Запорозьке під свою руку, але цар не згодився на бажання запорожців та й не міг згодитись, бо без нової війни султан не віддав би йому Запорожжя.

Запорожці були обурені вимогами хана, а тут ще хан одібрав од війська право вільного рибальства на дніпрових гирлах та почав брати з рибалок мито і врешті все це довело до того, що запорожці вдруге звернулись до царя з проханням прийняти їх під свою руку, присягати ж ханові зреклися.

Розуміючи, що Військо Запорозьке, коли б було прийняте під руку царя виключно "з царської ласки", вже не зможе зберегти своїх стародавніх прав та волі, Гордієнко намагався не допустити до того, і хоч не мав на Січі ніякого уряду, а виключно з щирої любові до Запорожжя, поїхав до хана клопотатись на користь Війська Запорозького, упевняючи хана, що утиски на запорожців примусять їх знову піддатись цареві. Добре відомий ханові і навіть султанові,

Гордієнко мав вплив у Бахчисараї, року 1715 хан Каплан Гірей, щоб привернути Військо Запорозьке знову до себе, подарував йому Кизикерменський перевіз через Дніпро з усіма од того перевозу прибутками.

А прибутки з Кизикерменського перевозу були чималі, не менші за колишні прибутки з перевозу Переволочанського, і це на якийсь час заспокоїло запорожців і затримало бажання переходити під російську протекцію, тим більше, що з України надходили все такі саме тяжкі вісті, як і раніше. Російський уряд не хотів і чути про запорожців, бо саме під ті часи зрештою знищував автономію України.14 Людність українську все дужче обтяжували постоями московського війська, козаків же щороку все дужче мордували всякими роботами і не тільки вже на каналах од Петербурга до Волги та на Кавказькій линії, а ще й на каналі од Волги до Дону, на гирлах біля Астрахані та на будівлі всяких кріпостей. З кожним роком козацтво українське все дужче тануло, як кажуть "мов страсна свічка на повітрі", перевертаючись на грабарів та вимираючи на роботах. Професор М. Грушевський в "Історії України" рахує, що тільки за п'ять років (1720-1725) на російських державних роботах померло біля 20.000 козаків, ганяли ж козаків на роботи не з 1720, а з 1700 року, з самого початку шведської війни! [13]

Врешті козаки за часів Петра I до того вже збідніли, що не мали за що купити коня і перевертались на посполитих — хліборобів. Полковничі уряди вже роздавались великоросіянам, з смертю ж гетьмана Скоропадського, року 1723, російський уряд зовсім не дозволив обирати гетьмана, так що навіть тінь української автономії була знищена. Кари й утиски на козацтво не припинялись. Ще року 1723 було вислано 10.000 козаків на Кавказ, над Каспійське море, будувати кріпость Святого Хреста, а коли половина з тих козаків померла там од пропасниці, а друга половина знесилилась, то року 1724 на їх місце було послано 10.000 козаків з других козацьких полків, і тільки смерть Петра I, що сталася на початку 1725 року, припинила те винищування українського козацтва.

Зрозуміло, що під впливом таких звісток з України, запорожців не дуже-то приваблювала російська зверхність, і Гордієнкові, хоч він і не був кошовим отаманом, нетрудно було здержувати і розбивати вплив на товариство московських прихильників. Цариця Катерина І, що заступила місце Петра І, ставилася до України й запорожців так само неприхильно, як і її попередник, і через те запорожці поки що сиділи тихо в Олешках і хоч не любили їх через піски та сумну місцевість, а за те вільно користувались своїми землями од Висі, Синюхи та Бугу до Донця і навіть після прутської умови до устя Дону. На Січі запорожців пробувало повсякчас небагато, більшість же перемешкувала понад Бугом, Самарою та по Великому Лугу. Через згоду з татарами тепер безпечно було жити скрізь по землях Запорожжя і завдяки тому вони почали рясно вкриватись зимівниками та пасіками запорозьких дідів.

Але од року 1727 цариця Катерина І зійшла з світу, і політика Росії щодо українського питання враз перевернулась. При недолітньому цареві Петрові II владу у державі спочатку забрав до своїх рук Меншиков, а пізніше Долгорукий. Обидва вони були ворогами Вельямінова, що правив Україною після скасування гетьманства і ворогами так званої "Малоросійської Колегії". Колегію ту зараз же було скасовано, Вельямінова притягнено до суду, а українську старшину оповіщено, щоб збиралася й знову вибирала собі гетьмана.

Не розуміючи, що такі одміни зробилися не з признання окремих прав України, а лише з помсти до представників порядків царя Петра І, українська старшина, не отямившись од радості, зібралась і за вказівкою представників уряду обрала гетьманом Миргородського полковника Данила Апостола. Чутка про поновлення гетьманства і полегкості на Україні скоро дійшли й до Січі і зміцнили партію Івана Малашевича та Івана Гусака, прихильну до російської зверхності, так що того ж року 19 жовтня, незважаючи на застереження Гордієнка, кошовий отаман Павло Хведорів, за згодою ради, послав до нового гетьмана листа з проханням клопотатись про те, щоб цар прийняв запорожців під свою руку. З того прохання знову нічого не вийшло і, мабуть, запорожці ще довго прожили б під турецькою зверхністю, коли б у грудні 1727 року не

сталось нещасливої події, що враз одвернула запорожців од татар. Калга Салтан (друга особа після хана) несподівано прибув з військом на Буг і звелів усім ватагам запорожців, що були там на рибальстві та полюванні кількістю до 2.000 душ, узброїтись і йти з ним, буцім би з наказу хана, на Буджак утихомирювати непокірливих мурз. Запорожці послухались Калги і разом з його військом пішли воювати Білгородську орду. Проте через якийсь час виявилося, що Калга Салтан робив все те не з наказу хана, а повставши проти його волі. Слідом за тією чуткою, весною 1728 року, на Буджак прибув сам хан з великим військом і, захопивши Калгу Салтана до своїх рук, вирядив у Стамбул на страту, запорожців же, одібравши од них зброю, звелів продати у неволю на галери.

Коли чутка про цю подію розійшлася по всіх річках та лугах Запорожжя, то все товариство запорозьке надзвичайно обурилось проти татар і всіх прихильників бусурманської зверхності. На Січі, де, як звичанно, пробувало небагато козаків і де ще не знали про те, що сталось на Буджаку, саме під той час взяла гору партія, прихильна до бусурманської зверхності, і 28 травня року 1728 вона у одинадцятий раз обрала Костя Гордієнка кошовим отаманом. Почувши про те, вороги бусурманської зверхності, згуртувавшись на Самарі, рішили силою одібрати од Гордієнка клейноди і передатись під протекцію царя. Під проводом завзятого ворога бусурманів Івана Гусака, прихильники московської зверхності, сівши на 40 байдаків, прибули Дніпром та Кінською в Олешківську Січ, скликали там раду і почали дорікати Гордієнкові за те, що призвів Військо Запорозьке до такої недолі й ганьби, що татари не тільки знущаються над запорожцями, а навіть продають їх у неволю. Гордієнко виправдувавсь, кажучи, що таке нещастя сталося через непорозуміння; що він поїде до хана, а коли треба буде, то й до султана скаржитись і товариство буде повернене на волю. Але прихильники Малашевича й Гусака не хотіли нічого й слухати і погрожували старому кошовому навіть смертю. В оборону Гордієнка почав, було, говорити колишній кошовий отаман Карпо Сидоренко, застерігаючи товариство, що московська зверхність доведе й запорожців, як довела гетьманців, до канальських робіт, а ті роботи

гірші за турецьку каторгу, але ті козаки, що прибули з Гусаком, Сидоренка у запалі побили, а Гордієнка закували у кайдани.

Забравши після того владу до своїх рук, прихильники московської зверхності погромили у Січі всі крамниці й шинки, забрали з церкви всі святощі і, підпаливши всі січові будинки, перевезлися під Кизикерменом черєз Дніпро на правий берег, та й пішли на місце Старої Січі, на устя Чортомлика. Там запорожці зняли з Гордієнка ланцюги, вибрали кошовим отаманом Івана Гусака і розіслали по всіх кутках Запорожжя звістку про перехід Коша на Стару Січ.

Ставши кошовим, Іван Гусак зараз же вирядив у Петербург посланців з проханням, щоб Військо Запорозьке було прийняте під царську руку, та тільки й на цей раз, замість відповіді на прохання Запорозького Коша, був виданий гетьманові й усім пограничним начальникам наказ, що на Україну дозволяється пускати тільки поодиноких запорожців, коли б же вони наважились перейти Орель цілим військом, то їх треба одбивати назад за кордон оружною рукою.

Коли, повернувшись на Січ, посланці розказали, що цар запорожців під свою руку не приймає, то козаків обхопив страх татарської й турецької помсти за зраду. На Січі зчинилося замішання і запорожці погрожували вбити кошового Гусака за те, що призвів Військо Запорозьке до такого непевного становища. Побачивши таке, Гусак з купою своїх найближчих приятелів втік потайно з Січі на Гетьманщину.

Після втечі Гусака очі всього Війська Запорозького знову обернулися до тільки недавно покривдженого й ображеного Костя Гордієнка. Всі запорожці добре знали, що тільки один він своїм впливом на хана міг зрятувати Військо Запорозьке од султанського гніву і, зібравшись на раду, у дванадцятий раз обрали Гордієнка кошовим отаманом. Тільки він через свій немалий вже вік, а може, через пережиту од товариства тяжку образу, не схотів вже прийняти булаву.

Засмучені запорожці не знали вже що й робити, та Гордієнко їх заспокоїв, що хоч він і не згоден бути кошовим отаманом, а служити товариству буде до смерті і серця на товариство за незароблені кайдани не має. Незважаючи на старість, він сів на коня і, поїхавши у Бахчисарай, заспокоїв хана, сказавши, ніби запорожці покинули Олешки виключно через те, що їм не до вподоби та місцевість, а що все-таки вони лишились на своїх одвічних землях і не мають на мислі переходити під зверхність російського царя.

Хоч Гордієнкові й пощастило зрятувати запорожців од помсти хана й султана, а проте останній через якийсь час прислав Бендерського пашу подивитись, яку будову роблять запорожці на усті Чортомлика, і врешті наказав, щоб запорожці перейшли з Січчю далі од російського кордону. Змушені таким чином знову покинути Стару Січ, запорожці року 1730 перейшли на устя річки Кам'янки і вдруге стали там Кошем.

З року 1731 обставини почали складатись так, що російська держава знову почула потребу у запорожцях. Цариця Ганна Іванівна звеліла будувати по Орелі цілу низку кріпостей, так звану "Українську Лінію", а розпорядчик цієї роботи граф Вейсбах упевнив її, що найкращою обороною для цієї лінії було б Військо Запорозьке. Серппя 31, року 1731 кошовому отаманові Малашевичу було послано од Вейсбаха за згодою цариці таємного листа, у котрому Військо Запорозьке сповіщалося про те, що наближається час, коли цариця згодиться прийняти запорожців на свою службу.

З того часу влада на Запорожжі вже весь час була у руках партії, прихильної до московської зверхиості. Старий Кость Гордієнко ще кілька раз намагався застерігати товариство, що, повернувшись у російське підданство, Військо Запорозьке не зможе зберегти своїх земель і своєї волі, та всі його застереження йшли вже на вітер — Малашевич розбивав його вплив на товариство, упевнюючи запорожців, що за вірну службу цариця буде держати Військо Запорозьке з стародавніми його правами й вольностями.

Серпня 31, року 1733 у Кам'янську Січ була прислана царицнна грамота, котрою "провини" запорожців прощались і вони приймались у російське підданство. Але Кость Гордієнко не дожив до цієї рішучої хвилини: кайдани, набиті на нього товаришами у 1728 році, підтяли його здоров'я, дальніші ж події на Січі та заходи Малашевича до повернення Війська Запорозького під російську владу без ніякого забезпечення за Військом Запорозьким незалежності, підтяли його ще більше. Все це сприяло передчасній його смерті, й 5 травня 1733 року Кость Гордієнко зійшов зі світу.

Запорозьке товариство, пригадуючи правдиву душу, завзяття й лицарство свого старого кошового отамана, поховало його урочисто з мушкетною та гарматною пальбою й насипало над його домовиною таку саму високу могилу, яка була насипана й над домовиною Івана Сірка біля Чортомлицької Січі. Та могила й хрест над нею збереглнся й до наших часів над Дніпровою протокою Козацьке Річище, недалеко села Кам'янки на Таврії. На хресті ще можна розібрати напис, зроблений слов'янською мовою: "Во імя Отца і Сина і святого Духа. Зде опочиває раб Божій Константин Гордієвич отаман кошовий славного Війська Запорожського Низового, а куріня Платнирівського: преставився року 1733, мая 5 числа".

Примітки:

[1] Сірко Іван Дмитрович (помер у 1680 році) — кошовий отаман Запорозької Січі. Народився в місті Мерефі. Талановитий і хоробрий воєначальник, учасник війни 1648-1654 років проти шляхетської Польщі. Після Андрусівського миру 1667 року соратник Петра Дорошенка, який орієнтувався на Туреччнну. Виступав проти обрання гетьманом І. Самойловича, за намовою якого був засланий на Сибір. Після повернення з Сибіру багаторазово обирався кошовим отаманом Січі. Найбільш удатливий козацький полководець у боротьбі з турками і

татарами. З його ім'ям пов'язаний переказ про лист запорожців до султана, увіковічений у знаменитій картині І. Репіна.

[2] Мазепа Іван Степанович (1644-1709) — гетьман Ліво-бережної України (1687-1709). Походив з українського шляхетського роду. Був пажем при королівському дворі. Втік до гетьмана Петра Дорошенка. Був генеральним писарем у його уряді. В 1674 році перейшов на бік І. Самойловича. В 1687 році був обраний гетьманом. Вступав у таємні зносини з шведським королем Карлом XII, а в 1708 році повністю перейшов на його бік. Після поразки шведів під Полтавою відступив з ним та запорожцями у Молдавію, де и помер у м. Бендерах.

[3] Голіцин Василь Васильевич (1643-1714) — князь, начальник Посольського приказу при царівні Софії Олексіївні, котра правила під час малолітства царів Петра та Івана Олексієвичів. Головнокомандуючий російським військом у кримських походах 1687-1689 років. Після падіння Софії за співробітництво з нею був відправленнй на заслання.

[4] Самар — старовинне козацьке місто з монастирем для літніх запорожців. Нині Новомосковськ.

[5] Кодацька фортеця — заснована шляхетською Польщею в 1635 році на правому березі Дніпра проти Кодацького порогу з метою перешкоджати втечам селян на Січ та повністю ізолювати Запорожжя від України. В серпні того ж самого року була зруйнована козацьким загоном І. Сулими. Відбудована в 1639 році, знову взята приступом в 1648 році. Стала осередком невеликої козацької залоги, згодом Кодацька паланка, з якої постало село Старі Кайдаки, яке пізніше розчинилося у нинішньому Дніпропетровську.

[6] Скальковський Аполлон Олександрович (1808-1899) — український історик. Народився в місті Житомирі в родині дрібнопомісного дворянина. В 1827 році закінчив юридичний факультет Московського університету. З 1848 року працював Головою

статистичного комітету Новоросійського краю. Один із засновників Одеського товариства історії і старожитностей. У своїх історичних працях зібрав величезний матеріал з історії Запорозької Січі. Одначе до історії козацтва та гайдамацького руху підходив з російських шовіністичних позицій, за що одержав відсіч Шевченка у вірші "Холодний яр".

[7] Яворницький Дмитро Іванович (1855-1940) — український історик, археолог, етнограф, фольклорист і письменник, академік АН УРСР (з 1929). Народився в с. Соснівці Харківського повіту Харківської губернії в родині диякона. В 1881 році після закінчення історико-філологічного факультету Харківського університету був залишений тут для наукової роботи. Звільнений у 1886 році у зв'язку з політичною неблагонадійністю. Працював у Петербурзі в гімназії, а після чергового звільнення — в Ташкенті. З 1902 року — завідувач історико-краєзнавчого музею в Катеринославі. Зібрав понад 60000 експонатів з історії Запорожжя. Написав історичні праці "Історія запорозьких козаків" (Т. 1.3, СПБ, 1892-1897), "Вольності запорозьких козаків" (СПБ, 1898), дослідження з фольклору та ряд романів і повістей. За радянської влади очолював кафедру українознавства Дніпропетровського Інституту народної освіти.

[8] Булавін Кіндрат Панасович (бл. 1660-1708) — донський козачий сотник. Очолнв козацько-селянське повстання 1707-1708 років, котре охопило весь південь Росії та частину України. Оточений ворогами, чинив опір до останньої можливості і, не бажаючи потрапити в полон, застрелився.

[9] Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. Стор. 511.

[10] Грушевський М. Історія України. Стор. 416.

[11] Галаган Ігнат Іванович (помер у 1748 р.) — чигиринський (1709-1713) і прилуцький полковник. Походив з козацької старшини.

Брав участь у Північній війні 1700-1721 років. Допомагав у 1709 році царському війську руйнувати Запорозьку Січ. Дістав від Петра I значні маєтності. Жорстоко знущався над селянами. Т. Шевченко назвав його "прилуцьким полковником поганим".

[12] Та могила й надгробок кошового Сірка, що стоять зараз у слободі Капулівці Катеринославського повіту, на тому місці, де було січове кладовище, упорядковане вже після 1711 року, коли по Прутській умові всі запорожські землі знову були повернені запорожцям (Прим. автора)

[13] Грушевський М. Історія України. Стор. 425-426.